

АНАЛІЗ СИРОВИННОЇ БАЗИ ТЕКСТИЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Постановка проблеми. Об'єктивний характер пріоритетного розвитку текстильного секторів економіки України визначається природно-кліматичними, історико-культурними та соціально-економічними умовами. Втім, незважаючи на значну увагу до проблем розвитку аграрної сфери з боку держави і науковців, сільськогосподарське виробництво текстильної сировини сьогодні знаходиться в занепаді, що спричиняє кризові явища у виробництві текстилю та суміжних галузях. Недостатня глибина вивчення проблем та необхідність пошуку ефективних шляхів їх розв'язання зумовили актуальність теми і постановку завдання наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розвитку сировинної бази текстильної промисловості України присвячено багато праць економістів, зокрема: Айзенштейн Е.М., Бенюк Н.В., Бухонська Н.Б., Джуриинский Н.И., Швороб Г.М. та багатьох ін. Проте недостатньо дослідженими залишаються проблеми функціонування галузі в сучасних ринкових умовах та заходи, необхідні для її відродження.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити економічну оцінку основних тенденцій розвитку сировинної бази текстильної промисловості України та окреслити напрями відродження галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Текстильна промисловість використовує широкий спектр натуральних волокон, таких як бавовна, льон, пенька, кенаф, джут, вовна, пух, шовк-сирець та інші, а також хімічні волокна. Традиційними видами натуральної текстильної сировини для України є вовна і льон. Виробництво інших видів натуральної текстильної сировини не має широкого розповсюдження на території України, що пояснюється несприятливими природно-кліматичними умовами.

У текстильному виробництві сировина має ключове значення, бо вона виявляє вирішальне значення на економіку текстильного виробництва. Розвиток текстильної промисловості нерозривно пов'язаний з розвитком сировинних ресурсів. Кількість вихідної сировини впливає на характер та режим виробничого процесу, ступінь використання виробничих потужностей, техніко-економічні показники діяльності промислових підприємств.

У структурі витрат на виробництво текстильної продукції найбільшу частку займає саме сировина та матеріали. У собівартості пряжі частка сировини складає близько 60%, що свідчить про високу матеріаломісткість текстильного виробництва. Отже, у виробництві текстильної продукції вирішальну роль має наявність та стан сировинної бази. Основними постачальниками сировини для текстильної промисловості є сільське господарство та хімічна промисловість. Сільськогосподарську сировину для текстильної промисловості поділяють на сировину рослинного та тваринного походження.

Оскільки сільське господарство має інертність та повільно реагує на зміни у промисловості, то для забезпечення розширеного відтворення необхідно, щоб розвиток сировинної бази випереджав розвиток промисловості.

Треба зазначити, що у кожній галузі текстильного виробництва переробляється сировина декількох видів, а бавовну та хімічні волокна використовують у всіх галузях

текстильної промисловості.

Протягом багатьох десятиліть Україна традиційно була одним з найбільших світових виробників й експортерів льоноволокна й продукції льонопереробки. На початку 90-х років середньорічна площа посівів льону складала 162,7 тисяч гектарів, більш ніж на 100 тисячах гектарів застосовувалась інтенсивна технологія вирощування льону-довгунця.

Валовий збір волокна та насіння складав, відповідно, 106,5 і 46,5 тисяч тонн, врожайність волокна становила 9,5 центнерів, насіння – 2,9 центнерів з одного гектара. Значною мірою цьому сприяла державна підтримка галузі. До 1991 року здійснювались державні дотації сільгосп підприємствам до 40-45% виробничих витрат, існувала система доплат за реалізацію льонотрести у відповідні календарні строки. Рентабельність виробництва насіння льону в цілому по Україні складала 144-150%, трести – 132-146% [1, с. 56].

Була створена ціла мережа льонозаводів і льононасінневих станцій (47 льонозаводів й 21 станція). Розвиток одержала текстильна промисловість, що працює на льоноволокну. Великі льонокомбінати були побудовані в м. Житомир і м. Рівне. На льоні працювали Кіровоградська фабрика кручених виробів, Одеська фабрика технічних тканин, Харківський канатний завод, багато інших підприємств.

Лляний комплекс був забезпечений кадрами висококваліфікованих фахівців, механізаторів, дослідників, професійних робітників. Наукова база поєднувала кілька науково-дослідних інститутів, лабораторій і підприємств, що вирішували широкий спектр завдань по науково-технічному забезпеченню галузі від технологій виробництва й переробки льону, створення сортів, засобів механізації, розробки прогнозів до практичного освоєння наукових досягнень.

В 1995 році відбувся стрімкий обвал льонопромисловості. Найбільш прибуткова культура Українського Полісся й Прикарпаття (займаючи 6-8% у структурі посівів, льон давав до 70% грошових доходів рослинництва), де невеликі можливості для одержання сталих врожаїв зернових й інших культур, льон для більшості аграрних господарств став збитковим. В 1995-2001 роках лляний комплекс виявився в складній соціально-економічній ситуації, для якої характерні нестійкість виробничо-господарських зв'язків, відсутність кредитних ресурсів і дотацій з боку державного й обласних бюджетів. Створилося замкнуте коло неплатежів. У гіршому положенні в ланцюжку "поле-споживач" виявилися сільськогосподарські підприємства, що втратили інтерес до вирощування льону. Посівні площі льону-довгунця до 2000 року знизилися до 15 тисяч гектарів, врожайність волокна впала до 2 центнерів із гектара, у лляних сівозмінах створився негативний баланс живильних речовин. Через недолік хімічних засобів захисту, без яких неможливе вирощування льону, різко впала якість льонотрести й одержуваного з неї льоноволокна, валовий збір якого ледве сягав 5 тисяч тонн. Виробництво насіння льону скоротилося до рівня нижче внутрішніх потреб України, насінневий фонд льону був практично втрачений. У непридатність прийшла значна частина спеціалізованої льонотехніки.

За часів незалежності відбулося значне зменшення виробництва льонопродукції в усіх регіонах. Значно скоротилися посівні площі льону, зменшився обсяг заготівлі волокна і насіння, суттєво зменшилася врожайність. Відсутність сировини й оборотних коштів наблизило практично всі підприємства первинної переробки льону до межі економічної стійкості, за яким почався неконтрольований процес їхнього розпаду й самоліквідації.

Незважаючи на відносну стабілізацію в останні роки (в 2005-2008 роках посівні площі льону становили 25-30 тисяч гектарів, річні обсяги виробництва льоноволокна 15-18 тисяч тонн) український лляний комплекс має величезну кількість проблем: незначну площу посіву льону-довгунця та практично повну відсутність посівів льону-кудряшу, малу кількість вітчизняного насіння при високій вартості імпортного, невисоку врожайність, низьку якість сировини, застаріле обладнання на льонопереробних підприємствах, низькоефективні технології, що дозволяють одержувати незначну

кількість тіпаного льону, вкрай невисокий відсоток використання наявних площ (до 20%), відсутність національних технологій по подальшій глибокій переробці льоносировини (зокрема, катонізації льоноволокна), відсутність інновацій та дуже малий обсяг інвестицій як в промисловому, так і в аграрному секторі льоновиробництва, відсутність стандартів на льонопродукцію.

Загальний стан лляного комплексу України - однієї з найбільш рентабельних галузей економіки в країнах з розвинутою текстильною промисловістю - можна характеризувати на даний час як післякризовий та такий, що потребує цільової державної підтримки [2, с. 33].

Для задоволення щорічної потреби текстильної галузі необхідно більше 20 тис. т льоноволокна. Сьогодні задовольняється лише третина цього попиту, тому гостро постає питання розвитку льонарства та забезпечення сировиною текстильних підприємств [3, с. 62].

Відродження й розвиток виробництва льону вимагає реалізації заходів щодо вдосконалення інноваційної та інвестиційної політики, а також системи керування галуззю, відновлення фінансово-господарських зв'язків у ланцюжку "поле - льонозавод - промислове підприємство". Рішення комплексу проблем у льонарстві можливо тільки програмно-цільовим методом при активній державній підтримці, для чого була розроблена Концепція Загальнодержавної інноваційної програми відродження та розвитку лляної промисловості України на 2006-2010 роки.

Розроблена на її основі загальнодержавна цільова програма має передбачати збільшення виробництва льону за рахунок створення матеріально-технічної бази лляного комплексу, оснащення сільськогосподарських виробників високопродуктивним насінням, необхідним набором техніки й засобами механізації для вирощування, збирання й післязбиральної обробки льону, забезпечення добривами й засобами захисту рослин, освоєння й тиражування сучасних технологій виробництва льоноволокна, створення та інноваційне впровадження національних технологій виробництва модифікованого льоноволокна - катоніну й продукції з нього, розширення сфери використання льоносировини, створення завершених технологічних ланцюжків "поле - льонозавод - промислове підприємство", міри державної підтримки льонарства, науковий супровід вказаної програми.

Заходи державної підтримки по укріпленню матеріально-технічної бази аграрного сектору зони льоносіяння мають забезпечити щорічний обсяг вирощування льонудовгунця на площі не менше 100 тисяч гектарів при врожайності льоноволокна та насіння, відповідно, до 7-9 центнерів та 4-5 центнерів з одного гектара. Запланований об'єм виробництва льоноволокна становитиме 62-65 тисяч тонн, в тому числі довгого волокна до 31-32,5 тисяч тонн на рік [4, с. 7].

Впровадження технології катонізації льоноволокна дозволить підвищити обсяг доброякісного льоноволокна та забезпечить додатковий випуск тканин на льонокомбінатах до 3,4 мільйонів погонних метрів, на суму 33-35 мільйони гривень. Економічний ефект на 1 кілограм пряжі при заміні імпортного поліефірного волокна на вітчизняне льоноволокно складає 3,74 гривні, від впровадження нових видів напіввовняної пряжі становитиме 6 мільйонів гривень, від оснащення однієї прядильної машини вітчизняними пристроями для виготовлення лляної пряжі з використанням еластомірних ниток 21,7 тисячі гривень. Крім цього, збільшиться кількість робочих місць на підприємствах - виробниках спеціального обладнання.

З урахуванням стабілізації і подальшого розвитку лляного комплексу прогнозується збільшення виробництва льоносировини та виготовлення з неї готової продукції у п'ять-шість разів, а якість льонопродукції буде відповідати європейським вимогам і світовим стандартам. Збалансоване виробництво льоносировини та готової продукції з льону можливе за умови функціонування ринку льонопродукції, в основу створення якого буде покладено принципи координації при формуванні і розвитку,

перехід на виробництво льонопродукції із заданими параметрами, збалансування інтересів виробників сировини, готової продукції, споживачів та інших суб'єктів ринку.

Реалізація основних напрямів розвитку аграрного сектору лляної галузі дозволить:

- збільшити посівні площі льону-довгунця до 100 тисяч гектарів;
- довести обсяг виробництва льоноволокна до 62-65 тисяч тонн, у тому числі тіпаного льону до 31-32,5 тисяч тонн;
- забезпечити щорічний обсяг виробництва насіння льону-довгунця високих репродукцій на рівні 50 тисяч тонн;
- забезпечити стабільність у роботі сільськогосподарських підприємств;
- освоїти технології вирощування льону-кудряшу на площі щонайменше 50 тисяч гектарів у різних регіонах України;
- зберегти наявні, відновити й створити нові виробничі потужності по виробництву льоносировини та випуску готової лляної продукції;
- відновити близько 150 тисяч і створити більше 50 тисяч нових робочих місць, насамперед, у найбільше економічно складних регіонах.

Прийняття відповідних стандартів на льоносировину й готову льонопродукцію та їх гармонізація з міжнародними нормами підвищать якість продукції, її конкурентоспроможність на зовнішніх ринках та забезпечить укріплення експортного потенціалу держави.

Бавовна – найважливіший вид текстильної сировини. На її частку припадає половина загальної кількості світового виробництва текстильних волокон і приблизно 70% з кількості натуральних.

Сьогодні 90% бавовняного волокна виробляється у Північній півкулі. Обсяг виробництва бавовняного волокна залишається сталим на рівні близько 20 млн. т, з незначними коливаннями. Основними виробниками бавовни в світі є Китай та США [6, с. 63].

Враховуючи суттєву роль підприємств бавовняної промисловості у формуванні бюджетів регіонів та держави, економічний потенціал цих підприємств та необхідність вирішення соціальних проблем, гостро постає питання щодо забезпечення вітчизняних виробників бавовняною сировиною.

На Україні бавовна не вирощується у промислових цілях, це пов'язано з кліматичною зоною, що не підходить для вирощування бавовни. Відсутність у підприємств бавовняної промисловості України вітчизняної сировинної бази складає найважливішу проблему їх розвитку. Тому бавовна для українців — біржовий товар. Українські текстильники, і російські також, купують її за світовими цінами. Усі перебувають у приблизно рівних умовах і грають за одними правилами. У 2007 році колишні союзні республіки почали різко піднімати ціни на бавовну, тому Україна почала закуповувати сировину в інших країнах. Зараз Україна відпрацьовує постачання з Америки [9, с. 26].

Україна свого часу була транспортним коридором з перевалювання бавовни. Зараз в Іллічівську перевалюють 100-150 тис. т цього продукту на рік. А коли портовики почнуть приймати по мільйону тонн і більше, в Україні буде стільки бавовни, скільки треба внутрішнім виробникам. Річ у тому, що контейнер має бути наповнений бавовною від одного виробника. Тому в Іллічівську скупчуватимуться так звані некорабельні партії. А для українського виробництва немає різниці від якого виробника, з якої країни переробляти бавовну, головним є тільки якість сировини. Минулого сезону ціна на бавовну була дуже високою, а Україна її купувала на \$150-250 дешевше біржової ціни.

Є ще один вихід із цього скрутного становища. Існують перспективи вирощування бавовни у Херсонській області, фактично – відродження цього напрямку сільського господарства, який був розвинений в регіоні за радянських часів, але згодом, на жаль, був забутий. Вчені-технологи позитивно оцінюють ці заходи і вважають, що це надасть змогу українським текстильним підприємствам позбавитися сировинної залежності [7, с. 187].

Зараз технологія вирощування бавовни суттєво змінилась, і на херсонських землях є можливість отримувати 15-25 центнерів з гектару. До цієї ініціативи приєднуються Одеська область, Крим тощо – бажаючих чимало. До того ж, на Херсонщині мешкає багато людей, які знайомі із процесом вирощування бавовни, мають досвід. Україна має відроджувати цей напрямок – особливо це важливо в рамках програми відновлення легкої промисловості.

Сьогодні Україна купує бавовну по 2 тисячі доларів за тонну. Вирощування власної обійдеться у 600-700 доларів за тонну, причому, вона буде не гіршою за ту, яку Україна імпортує.

Крім цього, бавовна – це не тільки сировина для тканини, це олія, жмих для годування худоби та чимало інших продуктів.

Буде досить доцільно підтримати бавовняну промисловість України. Відродження і розвиток бавовняних підприємств України повинні стати стратегічним завданням держави.

Вовна є одним з найдавніших і найцінніших текстильних матеріалів. За багатьма своїми неперевершеними властивостями вовна є унікальним волокном. Здатність утримувати тепло і вологу, висока міцність, гігієнічність, легкість і хороша технологічність виводить її поза конкуренцією до бавовни, льону і всіх штучних та синтетичних волокон. Частка вовни в структурі світового виробництва текстильних волокон за даними ІВТО і ФАО складає менше 3% [8, с.71].

В Україні в період економічної нестабільності, зумовленої зміною в аграрному секторі форм власності на засоби виробництва та повільним ходом реформ, інфляцією та різким зростанням цін на енергетичні ресурси й матеріально-технічні засоби, ситуація в галузі вівчарства різко погіршилася, що призвело до різкого скорочення вівцепоголів'я та різкого зниження продуктивності овець як у товарних, так і в племінних господарствах. Так, якщо у 1990р. в Україні нараховувалось 8419 тис. голів овець та кіз (у тому числі вівці – 7896 тис.голів), то вже у 2000р. поголів'я скоротилося в 4,5 рази і складало 1875 тис.голів при збереженні тенденції до скорочення поголів'я у 2012р. до 1748 тис. голів (рис. 1).

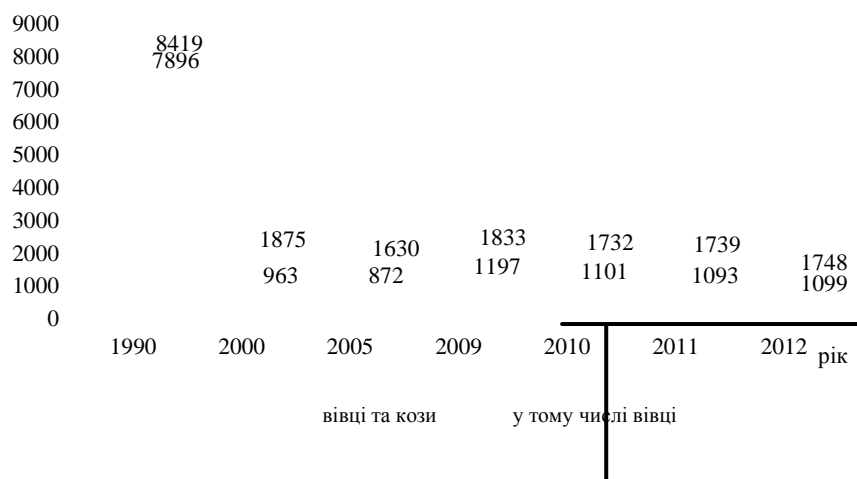

Рис. 1. Поголів'я овець та кіз в Україні, тис. голів

Попит на вовняні тканини і товари вітчизняного виробництва зростає, незважаючи на їх високу вартість порівняно із імпортними тканинами і товарами, якими насичено ринок. Ціни на вітчизняні тканини, наприклад, у 2-3 рази вищі ринкових цін на імпортні

тканини. Саме цей чинник, а також низька купівельна здатність населення гальмують швидку реалізацію вовняної продукції. На даному етапі зниження цін є важливим важелем прискорення товарно-грошового обігу і, відповідно, інтенсифікації вовняного виробництва.

Відновлення та подальший розвиток вовняної промисловості нині є актуальним завданням, яке зумовлюється як економічними, так і соціальними проблемами. У економічному плані вирішення цього завдання дасть змогу зробити істотний внесок у розвиток власного виробництва, покриття дефіциту бавовни, захист внутрішнього ринку і підвищення конкурентоспроможності шерстяного виробництва, підвищення рівня зайнятості населення та ін.; а в соціальному – задовольнити зростаючі потреби населення у шерстяних виробах.

Темпи розвитку вовняної промисловості у перспективі, насамперед визначатимуться станом сировинної бази. Саме сировинна база стане вирішальним чинником, від якого залежатиме обсяг виробництва і якість шерстяних тканин та виробів з них.

Стан сировинної бази характеризується двома чинниками: з одного боку, обсягами виробництва вовни, а з іншого, рівнем технології первинної її обробки. За останнє десятиріччя сировинна база вовняної промисловості України суттєво змінилась. Виробництво вовни з року в рік різко зменшується. Про це свідчить аналіз виробництва вовни у південних областях й в цілому по Україні (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка зміни обсягів виробництва вовни у південних областях України та АР Крим, т

Область	Рік							2012р. у % до 1990р.	2012р. у % до 2011р.
	1990	2000	2005	2009	2010	2011	2012		
Херсонська	4438	270	143	186	183	164	143	3,22	87,20
Миколаївська	1660	99	64	120	102	95	95	5,72	100,00
Одеська	2941	1181	1443	1452	1456	1454	1431	48,66	98,42
АР Крим	4237	603	606	1334	1428	1167	1066	25,16	91,35
Всього	13276	2153	2256	3092	3169	2880	2735	20,60	94,97
Питома вага в Україні, %	44,54	63,32	70,61	75,21	75,60	74,28	73,82		

Як можемо побачити, у південних областях, які традиційно належать до основних постачальників вовни, обсяг її виробництва за останні 22 роки скоротився: у Херсонській області в 31 раз, Миколаївській – 17,5, Одеській – 2,1, АР Крим – 4 разів.

В цілому, як свідчать дані таблиці, обсяг виробництва вовни в основних південних постачальників у 2012 році становив лише 20,6% від обсягу її виробництва у 1990 році. При цьому характерно, що виробництво вовни різко знижується навіть у провідних вівчарських господарствах. Такий же стан по даній галузі склався по всій Україні.

Вивчення динаміки зміни обсягів виробництва вовни в Україні за роки незалежності показало, що в Україні у вказаний період скоротилось виробництво немитої вовни з 29,8 до 3,4 тис. т, тобто в 8,7 разів. Треба зауважити, що питома вага її у приватному секторі неухильно зростає.

В цілому потреба у вовні в Україні нині далеко не задовольняється. Стан посилюється через невідповідальність закупівельних цін на вовну та витратами на її виробництво (табл. 2).

Середні значення по Україні повної собівартості та цін реалізації 1 ц вовни, а також рентабельність її виробництва

Показник	Рік				
	2007	2008	2009	2010	2011
Повна собівартість 1 ц вовни, грн.	1877,4	1655,91	1700,42	2207,6	2354,14
Ціна реалізації 1 ц вовни, грн.	364,4	418,7	349,59	393,43	692,79
Рентабельність (збитковість) виробництва вовни, %	-80,6	-74,7	-79,4	-82,2	-70,6

Як видно з даних таблиці, повна собівартість 1 ц виробництва вовни значно перебільшує ціну її реалізації, внаслідок чого збитковість вівчарських господарств з року у рік посилюється.

Стан, що утворився у сфері виробництва вовни призвів до гострого її дефіциту в Україні й може спричинити повну втрату сировинної бази. Тому реалізація розроблених в областях програм щодо збільшення обсягів виробництва вовни стає у ряд найважливіших загальнодержавних завдань.

Основною умовою конкурентоспроможного виробництва та регулювання ринку вовни в Україні є наявність дієвої політики активного втручання за допомогою ринкової політики цін, пільгового кредитування та оподаткування, які забезпечують покриття витрат на виробництва і нормативну рентабельність.

Перші кроки втручання держави у відпрацювання механізму регулювання ринку вовни економічними методами зроблені і регламентуються відповідною Урядовою постановою – Постанова КМУ №1760 від 16.11.2005р. «Про заходи щодо розвитку та державної підтримки вівчарства на 2005-2012рр.». Розроблена у Програмі схема і механізм державної підтримки власного товаровиробника ґрунтується на державному замовленні 1000т вовни (50% виробленої в зоні Степу) для забезпечення спецспоживачів сировиною на речове майно з відшкодування різниці між регульованими та діючими цінами на квотовану продукцію, на впровадження нових технологій з первинної поглибленої переробки, залучення інноваційних коштів.

Висновки з даного дослідження. Підсумовуючи все вище зазначене, необхідно сказати, що дійсно текстильна галузь України знаходиться в кризовому стані, але існують шляхи їх вирішення, основними з них є:

- відродження вітчизняної сировинної бази текстильної промисловості;
- зміна структурної схеми первинної і поглибленої переробки вовни в готові вироби безпосередньо товаровиробниками;
- зниження собівартості продукції за рахунок використання у виробництві ресурсо- і енергозберігаючих технологій тощо.
- державна підтримка сировинної бази текстильної промисловості України;
- відновлення фінансово-господарських зв'язків у ланцюжку "поле - льонозавод - промислове підприємство";
- максимальне імпортозаміщення бавовни з метою максимального задоволення внутрішніх споживчих потреб;
- створення культурних пасовищ для овець, поліпшення умов утримання, особливо у стійловий період;

- розвиток внутрішнього споживчого ринку;
- залучення іноземних інвестицій для забезпечення галузі сучасним устаткуванням.

Анотація

У статті розкрито особливості функціонування сировинної бази текстильної галузі на сучасному етапі розвитку економіки, роль і значення оптимізації державної підтримки для сировинного комплексу текстильної промисловості України.

Ключові слова: сировинний комплекс, текстильна промисловість, лляний комплекс, бавовняна промисловість, вовняна промисловість.

Аннотация

Статья раскрывает особенности сырья текстильной промышленности на нынешнем этапе экономического развития, роль и важность государственной поддержки для оптимизации текстильной промышленности Украины.

Ключевые слова: сырьевой комплекс, текстильная промышленность, льняной комплекс, хлопковая промышленность

Summary

Article reveals the features of the raw materials of the textile industry at the current stage of economic development, the role and importance of Government support for the optimization of the textile industry of Ukraine.

Keywords: raw materials, textiles, linen, cotton industry

Список використаної літератури:

1. Бухонська Н.Б. Льон у сучасному світі волокон / Н.Б. Бухонська // Легка промисловість. – 2008. – №2. – С.56.
2. Айзенштейн Э.М. Мировой баланс текстильного сырья в 2009 году / Э.М. Айзенштейн, В.Н. Ефремов, Р. Шнайдер // Текстильная промышленность. – 2010. – №10. – С. 32-37.
3. Бенюк Н.В. Пути ближайшего развития текстильной промышленности Украины / Н.В. Бенюк // Економіст. – 2005. – № 8. – С.60-65.
4. Державна програма розвитку легкої промисловості до 2013 року // Легка промисловість. – 2009. – № 7. – С. 3-10.
5. Джурицкий Н.И. Проблемы сырьевой базы текстильной промышленности / Н.И. Джурицкий // Легкая промышленность. – 2008. – №5. – С.29-35.
6. Черный Ю.К. Тяжелая судьба легкой промышленности / Ю.К. Черный // Бизнес-Информ – Харьков: 2007. – №12. – С.26-27.
7. Швороб Г.М. Концептуальні основи організації підприємств легкої і текстильної промисловості в умовах глобалізації / Г.М. Швороб // Вісник ХНТУ. – 2009. – №3(36). – С.185-192.

8. Буркат В.П. Вівчарство України / В.П. Буркат – К.: «Аграрна наука». – 2008. – 614с.
9. Статистичний щорічник України за 2011 рік / За ред. О.Г.Осауленко. – К.: Державний комітет статистики України, 2012. – 559 с.
10. Тваринництво України (статистичний щорічник) / За ред. Н.С. Власенко. – К.: Державний комітет статистики України, 2012. – 211 с.